

משיח, מציאה ועקרב

הרצאה בכנס: חמישים שנה למלחמת ששת הימים, הבטים תאולוגיים, אוניברסיטת בר אילן, י"ג בסיוון תשע"ז

מאת יהודה ליבס

אפתח בגילוי נאות: אני שייך לדור לוחמי ששת הימים, וחויית אותם ימים היא הזיכרון המכונן של חיי. לפיכך לא אוכל לעשות היום מה שאני רגיל ויודע לעשות כמורה ותיק למחשבת ישראל, לחקור את מחשבותיהם של אחרים. אינני יכול לעסוק היום אלא בהסתכלותי שלי.

זה אומנם לגמרי לא קל, גם מפני שכאן עלי להכניס את ראשי לתוך מחלוקת עצומה בקרבנו, ודברי בוודאי יעוררו גם התנגדות, ואף יותר מכך מפני שענייני של יום העיון הוא בהבטים תיאולוגיים, ותיאולוגיה איננה משורש נשמת.

תיאולוגיה היא מלה יוונית המורכבת מתיאוס שפירושו אל, ולוגוס שפירושו דיבור, ידע, קביעה. אך דיבור כזה על האל לא הולם אותי. מי אנחנו שנדבר על האל ונחליט אם הוא כך או כך. היקבע אדם אלהים?

גם אם תיאולוגיה מעוניינת בדרך כלל בהתנגדות להגשמת האל ולתיאורו במונחים אנושיים, בעיני עצם ההפשטה היא הגשמה והאנשה קשה עוד יותר, מאחר שהיא כובלת את האלהות במונחים שמקורם במוח האנושי.

אך לתיאולוגיה יש גם משמעות נוספת, שבה האל הוא סובייקט ולא אובייקט. תיאולוגיה היא לא רק דיבור על האל אלא גם דיבורו של האל, ומדבר האל עצמו אנו למדים עליו. ושתי המשמעויות קיימות במלה היוונית (מהמשמעות השנייה נגזרה למשל המלה תיאולוגיון, שפירושה הבמה שממנה מדברים האלים בהצגה).

תיאולוגיה כזאת היא סובייקטיבית גם במובן נוסף, מדובר כאן על שני סובייקטים, האל המשמיע והאדם השומע, אשר משפיע גם הוא על תוכן השמועה, המצויה בין שניהם.

באופן זה האמת אף לא מציגה עצמה כאובייקטיבית, אלא קשורה להתרשמות אנושית. וכמו שפירשו חז"ל את הפסוק **וְאֵתָם עֲדֵי נְאֻם ה' וְאֲנִי אֵל (יש' מג, יב)** – 'כשאתם עדי אני אל' (ספרי ברכה ה). העד הוא מי ששמע את דבר האל, במלים או במעשים, שהשאירו רושם בנפשו.

על תיאולוגיה כזאת ממליץ ר' יהודה הלוי, במאמר הראשון של ספר הכוזרי, כשהוא עומד על כך שהאל מציג את עצמו בעשרת הדיברות דווקא כמי שהוציא את עמו ממצרים, ולא כבורא העולם. דווקא חויית יציאת מצרים וזיכרון מעמד הר סיני הם אצלו יסוד האמונה, ולא בריאת העולם שעליה עומדים בשכל.

דומה שעל כך התקיים ויכוח סוער בינו לבין אבן עזרא, המצטט זאת פירושו על שמות פרק כ פסוק א:

שאלני רבי יהודה הלוי מנוחתו כבוד למה הזכיר אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים ולא אמר שעשיתי שמים וארץ.

אבן עזרא נוקט אומנם בעמדה ההפוכה, אך יהודה הלוי אינו בודד בעמדתו, שהיא דומיננטית בישראל. ואפילו הרמב"ם, שמפורסם כראש התיאולוגים המייסדים את הדת על השכל, גם הוא איננו מסתפק בכך ומסתמך על הרושם שהותיר קול האל בנשמות במעמד הר סיני, שלא הותיר כל ספק אצל כל מי ששמע (כפי שנראה להלן).

והנה ליציאת מצרים ולמעמד הר סיני יש להוסיף גם את מלחמת ששת הימים, כי גם שם דיבר אלהים. איך אני יודע? כי שמעתי באוזני.

היה זה לפני חמשים שנה, כשאני מ"כ בגדוד 890, בחטיבה הסדירה של הצנחנים שלחמה בסיני. כשמתוך הטרגיזיסטור הגיע אלי הקול שמכריז שכוחותינו כבשו את העיר העתיקה.

המשוררת זלדה כתבה:

אין לי קיום \ בלי הקולות והברקים \ ששמעתי בסיני.

וכך גם אני. הרושם של אותו קול ששמעתי על הנגמ"ש בסיני כמכת ברק, נשאר בי ומחייני עד היום.

אומנם אינני נביא ואף אינני מיסטיקאי אלא חוקר טקסטים שיש בהם גם יסוד מיסטי. ואינני פוגש את האל אלא בספרים, אך אז בכל זאת שמעתי. כי אז לא היה צורך בכישורים מיוחדים. אז כמעט הכול שמעו זאת (כולל רבים שאחרי כן התכחשו לכך). כי היה זה קול צלול שדיבר בשפה ברורה שכל אחד יכול להבין, היא שפת העובדות.

עובדה היא שלפני המלחמה המדינה היתה נתונה לאימת השמדה, אנשים נפרדו זה מזה כנפרדים מן העולם (לא אנחנו בצבא שדווקא התמלאנו אנדרנלין, אך כך שמעתי מאנשי העורף, כגון מאתי אשתי, שסיפרה לי על הפרידה הדרמטית שערכה רבקה ש"ץ לתלמידיה בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה).

נוסף על כך היה אז כידוע מיתון כלכלי במדינה ומורל ירוד במיוחד ורוח נכאים שהתבטאה בגרפיטי המפורסם בשדה התעופה לוד: שהאחרון יכבה את האור (הדת היתה אז בשפל המדרגה, ונחשבה כשריד ארכאי העומד לעבור מן העולם).

כל זה השתנה כהרף עין, ובמחיר קטן ממה שחששו (אף שגם הוא יקר מאוד, כמו נפילת יעקב מאיר שאזכיר מיד, וחברים אחרים שלי כגון אורן מושין שמחר אני מוזמן לטקס אזכרה של חמישים שנה לנפילתו בעזה). אך עיקר הנס היה דווקא בבנוס שהגיע בלא משים. ירושלים (הר הבית והכותל המערבי), וכן בית לחם וחברון וענתות ושילה ושכם וכו'. שנפלו לידינו בלי מחשבה מוקדמת.

אך קביעה זו דורשת גם הסתייגות. אמנם אלה היו קודם לכן מעבר לתודעת השיח הפוליטי, אבל לא נמוגו מעולם מכבשני החלום, שהתגשם עתה באחת. שכן עם הניגוד שבין המחשבה הציונית לבין המשיחיות, דומה שהמשיחיות היתה תמיד ברקע הציונות בבחינת הלא-מודע שלה, שממנו שואבת היא את

חיוניותה גם תוך התכחשות, כשבמודע מבקשת היא נורמליזציה, שגם היא סוג של חלום.

אומנם דווקא חודש קודם המלחמה התעוררו בארץ רוחות נבואה שביקשו את מחוזות המולדת השבויים בידי האויב. המקרים המפורסמים הם דברי הרב צבי יהודה (שעליהם התקיימה היום כאן הרצאה), וירושלים של זהב של נעמי שמר. אך אני מבקש להזכיר עוד מקרה, מפורסם פחות.

כוונתי למאמר שפרסם אז יעקב מאיר. המורה למחשבת ישראל בתיכון שליך האוניברסיטה העברית בירושלים, שהיה גם מורי שלי ואף חברי, שאחרי הגיון הוספתי לבקרו בשבתות, עד שנפל בירושלים במלחמת ששת הימים.

בפסח תשכ"ז, חודש ומשהו לפני המלחמה, פורסם בכתב העת החזית (בעריכת ישראל אלדד, שהיה חבר ליעקב מאיר) מאמר העוסק בענייני דיומא, שאלת חמץ ומצה, בכותרת: "למצות – לא להחמיץ עוד". כמו כל מאמרי אותו כתב עת גם זה פורסם בעילום שם, אבל מחברו הוא יעקב מאיר, שכותב שם בין השאר:

כי אכן דורנו לא מיצה ודורנו החמיץ. החמיץ למנוע השמדה. לא מיצה שעות כושר לשחרר את הארץ. ויש קשר עמוק והגיוני בין שני אסונות אלה, בין אבדן שלישי ומיטב העם ובין העובדה המתמיהה ביותר שדוקא בהיות מדינת ישראל וצבא ישראל, רק עד החומה הגענו ואין לנו יכולים לעלות להר הבית ולהקריב קרבן פסח כדון, סמל לחרות העם על אדמתו... יהיה הרצון פה דרוך לכך ויהיה הלב נכון לשחרור הארץ, לחידוש ימי יהושע ודוד.

אך כל זה, כאמור, היה בעיקרו בתחום הבלתי מודע, רק כשהתחולל הנס בזמן המלחמה, עלתה האמונה על פני השטח, בחינת 'ויראו העם את ה', ויאמינו בה' ובמשה דיין'.

ואכן גם משה דיין התבטא והתנבא בסגנון זה, באומרו, זמן קצר אחרי המלחמה: 'שבנו אל המקודשים שבמקומתינו, כדי לא להיפרד מהם עוד לעולם' (גם אצל דיין, כאצל אחרים, חלפה רוח זו עם משך הזמן).

בנוסח זה דיברו רבים, כגון הסופרים אנשי הרוח מתנועת העבודה שהתאגדו בתנועה למען ארץ ישראל השלמה. ותיאור חזק של הלך רוח זה ודוגמה מובהקת לו אפשר לקרוא במאמר שכתב אז אליעזר שביד, ונקרא 'ימי שיבה'. אבל הלך רוח זה היה קצר ימים. לעתים כאילו נגוזה המציאות המופלאה ואף חזרו הדיבורים על 'הקו הירוק', מושג משונה שהייתי בטוח שיישכח מן הלב בזמן קצר, אך גם אחרי חמישים שנה אני נתקל בו לתדהמתי. אפשר להסביר זאת לפי דברי הרמב"ם, שעניינו של נס הוא 'רק' לפי שעה, ואין לסמוך עליו אלא יש להישמר ממנו, ולהפחית בערכו:

ואמנם אמרתי, שלא ישתנה דבר מטבעו וימשך על השינוי ההוא - להשמר מן הנפלאות; כי אף על פי שנהפך המטה לנחש, ונהפכו המים לדם, והיד הטהורה הנכבדת לבנה, מבלתי סיבה טבעית מחיבת אותם -

הענינים ההם והדומה להם לא ימשכו ולא שבו טבע אחר, אבל כמו שאמרו ז"ל "עולם כמנהגו הולך" (מורה נבוכים ב, כט).
ועוד חולשה יש בנס, ואין מביאים ממנו ראיה, כי תמיד יוכל להימצא מי שיחלוק על אמיתתו, כפי שכותב הרמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ח:

משה רבינו לא האמינו בו ישראל מפני האותות שעשה שהמאמין על פי האותות יש בלבו דופי שאפשר שיעשה האות בלט וכשוף אלא כל האותות שעשה משה במדבר לפי הצורך עשאו לא להביא ראיה על הנבואה היה צריך להשקיע את המצריים קרע את הים והצלילן בתוכו צרכנו למזון הוריד לנו את המן צמאו בקע להן את האבן כפרו בו עדת קרח בלעה אותן הארץ וכן שאר כל האותות. ובמה האמינו בו? במעמד הר סיני שענינו ראו ולא זר ואזנינו שמעו ולא אחר האש והקולות והלפידים והוא נגש אל הערפל והקול מדבר אליו ואנו שומעים משה משה לך אמור להן כך וכך וכן הוא אומר פנים בפנים דבר ה' עמכם ונאמר לא את אבותינו כרת ה' את הברית הזאת ומנין שמעמד הר סיני לבדו היא הראיה לנבואתו שהיא אמת שאין בו דופי שנאמר הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם בך יאמינו לעולם מכלל שקודם דבר זה לא האמינו בו נאמנות שהיא עומדת לעולם אלא נאמנות שיש אחריה הרהור ומחשבה.

אך שלא כדברי הרמב"ם. גם רושם מעמד הר סיני לא החזיק הרבה, אלא ארבעים יום בלבד, שאחריו עשו ישראל את העגל. ולפי הזוהר עשו כך מפני שלא יכלו לחכות רבע שעה שבה בושש משה להגיע.

דבר האל, כך נראה, אינו די חזק כדי שייחרת בלב אנוש, ומתווך אנושי עדיף. בכך מודה גם אלהים בעצמו. שמואל טעה כשהוכיח את העם על בקשת מלך בשר ודם במקום מלכות שמים, עד ששמע מפי הגבורה: שְׁמַע בְּקוֹלְךָ וְהַמְלִכָה לָהֶם מֶלֶךְ (ש"א ח, כב). ואף אחרי מעמד הר סיני זכו העם לשבח מלמעלה בלשון היטיבו: כָּל אֲשֶׁר דִּבְרוּ, דוּקָא עַל כֵּךְ שְׁבִיקְשׁוּ לֹא לְהוֹסִיף וּלְשִׁמּוֹעַ אֶת דְּבַר הָאֵל יִשְׁרָאֵל מִתּוֹךְ הָאֵשׁ, אֲלֵא בְּתִיּוּכּוֹ שֶׁל מֹשֶׁה (דברים ה).

וכל כך למה? כי הנס שבא במהרה גם חולף במהרה, אלא אם כן מוצאים דרך ארצית ומוסדית כדי לקבוע אותו. וכך אכן אירע לו לנס ששת הימים. כפי שבא כך חלף.

לענייננו קולע מה שאמרו חז"ל: שלושה באים בהיסח הדעת: משיח מציאה ועקרב (סנהדרין צד ע"א).

זו אומנם אמרה חזקה ומדהימה דווקא אם נשאיר אותה כמות שהיא, בפשטות התלמודית הראשונית, בלי קשר בין השלושה. אך בכל זאת ננסה לקשור ביניהם.

לפי פירוש המהרש"א שם:

כלל אלו השלושה בענין זה: אם זכה בהיסח הדעת של משיח, יבא לו משיח בהיסח דעת של מציאה ששמחה וטובה יהיה לו. לא זכה יהיה לו ביאת המשיח כהיסח הדעת דנשיכת עקרב לרעה לו.

ואני מציע קצת אחרת: בראשונה, בימי המלחמה ולאחריהם, הורגש פתאם אורו של משיח, אך הסתפקו בהרגשה ולא אחזו בשור בקרניו ולא 'קטפו את היום' (כפי שאומרים בלטינית). וכך חלף המשיח והפך למציאה.

המוצא מציאה שמח, אך אין הוא מייחס לה משמעו רוחנית, והיא נוטה להתבזבז. מה שבא בקלות הולך בקלות (כידוע מסיפוריהם של זוכי פיס). את המציאה תולה הוא או במקרה או במזל או בכוחו ועוצם ידו, ומכאן ההיבריס, הגאווה הזחיחות וההפקרות הבטחונית, שאפיינו את השנים שאחרי ששת הימים. וכך במהרה הפכה המציאה לעקרב. כאשר מציאות המציאה החלה להראות את עוקציה. במלחמת ההתשה (בה נפצתי גם אני) ובמלחמת יום הכיפורים, שבה כבר לא התרחש נס, כי הוא תלוי בהסח הדעת כלפיו, ובדאגה המופנית למאורעות ארציים, ואינו מתרחש באוירת היבריס, בגאווה ובוז.

וגם באופן זה: כשהחל בעל הנס לכפור בנסו, עם שוך התרוממות הרוח עלה בציבור גם פחד מפני הבלתי מוכר. עתה לא ידעו מה לעשות עם מציאה גדולה וכבדה זו, שלא רצו ולא יכלו לא לבלוע ולא להקיא, לא להתכחש לה ולא לקבלה. ואז מצאו פיתרון קל לכאורה, ונקטו בברירת המחדל כאילו זאת חכמה: להחליט שלא להחליט.

יתר על כן. את סמכות ההחלטה העבירו לידי הערבים, לקבל מהם טלפון (כפי שהתבטא משה דיין), אולי יסכימו הם לקחת לידיהם בחזרה את השטחים, ועוד לשלם על כך מחיר, הכרה במדינה והסכמי שלום. ואם לא – נחיה גם עם המציאה.

אך בשלב מאוחר יותר, כשאותה מציאה נהפכה אצל רבים לעקרב היושב על הלב, ירד המחיר הלוח וירוד, וגם כך לא נמצא קונה שבעזרתו אפשר 'להיפטר מן השטחים' ולהישאר בחיים. בבחינת 'התמכרתם שם לאיבויך לעבדים ולשפחות ואין קנה (דב' כח, סח).

'אין קונה' הם המלים האחרונות של פרשת הקללות הקשה והארוכה של פרשת כי תבוא. אפשר לראות בהם את תכלית הקללה, כבפירוש רש"י ('כי יגזרו עליך הרג וכליון'), אך אולי יש כאן דווקא ההפך מזה, פתח להינצל מן המכירה ולעלות בחזרה.

אולי גם זה סוג של נס מן השמים שלשטחי ארץ ישראל אין קונה. אלה אינם נדל"ן ולא אמצעי תשלום אלא עיקרו של דבר, והמוכר אותו נקרא כופר בעיקר. וראיתי בספר תיקוני זוהר תיקון כ"א לפי פירוש הגר"א, ש'בעקר' זה אותיות עקרב, אשר עוקר את הבית (המסומל באות ב) ואת הכול, כפי שעושה הכופר בעיקר.

העיקר הוא הקרקע ועליה עומד הכול. אמת מארץ תצמח. הארץ קודמת אף למדינה, אשר הוקמה לשם יישוב הארץ, ולא להפך. בכיבוש הארץ בידי האנגלים לאחר הצהרת בלפור, ראתה הציונות את התגשמות שאיפותיה המדיניות, ואילולי בגדו האנגלים בהצהרתם, ופרסמו את הספר הלבן שהגביל עליה והתיישבות, היו הציונים מרוצים משלטונם. מכאן מוכח אומנם שבלי מדינה לא ייתכנו העלייה וההתיישבות, המדינה כלי יקר וחיוני, ראשית צמיחת גאולתנו, אך, לפחות לפני מלכות המשיח, איננה אלא כלי.

זה היה סדר הערכים הציוני המקורי, שהוחלף עם השלטת קדושת הממלכתיות. כך אפשר ללמוד גם משינוי נוסח ההימנון הציוני, שבנוסח המקורי שלו שרו: 'עוד לא אבדה תקוותנו התקוה הנושנה לשוב לארץ אבותינו לעיר בה דוד חנה', ורק מאוחר יותר שינו אותו אל 'עוד לא אבדה תקוותנו התקוה בת שנות אלפיים להיות עם חופשי בארצנו ארץ ציון וירושלים'.

אלא שתקווה זו, כביכול בת שנות אלפיים, איננה מובעת באופן מובהק בטקסטים שאני לומד, שלא כמו התקוה הנושנה של שיבה לארץ אבותינו. שיבת ציון והתנחלות בה היא אכן חלק מהתקוה המשיחית המסורתית כהכנה לעבודת המקדש, כפי שאומרים בתפילה 'שתעלה בשמחה לארצנו ותטענו בגבולנו ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו'.

ובעצם כך כבר בשירת הים: תְּבַאֲמוּ וְתִטְעֲמוּ בְּהַר נְחֻלְתְּךָ מְכוֹן לְשִׁבְתְּךָ פְּעֻלַּת יְהוָה מְקַדֵּשׁ אֶדְנִי כֹּנֵן יְדִיךָ. (מקדש עם דגש בקוף, שאין לו הסבר או טעם דקדוקי, אבל הוא נעוץ כמו חץ בלב).

רבים יאמרו שהחמצת נס ששת הימים נבעה משיקולי דמוגרפיה. ולא כך. היחס המספרי בין האוכלוסיה היהודית והערבית הרי השתפר לאין שיעור מאז החלה ההתיישבות הציונית, והוא מוסיף להשתפר, אך ככל שהוא משתפר עוד, כן גוברים הקולות המזהירים מן הבעיה הדמוגרפית.

הכרת היתר בבעיה זו נובעת מתוך ההיסוס למצות את שיבת ציון, ולא להפך. היסוס זה אף אינו פועל לטובת הערבים, שנשארו תלויים באויר זה חמישים שנה, ומצבם אף לא ישתפר כלל אם יישארו כך חמישים שנה נוספות, שבהם לא נשוב לעשתונותינו אלא נמשיך להסס ולהתווכח. לו החזקנו והאמנו בנס ששת הימים, דומה שגם עניין הערבים היה מוצא את פתרונו, ובדרך הרבה יותר הומנית.

ז'בוטינסקי כתב בהימנון ביתר: 'בדם וביזע נקים לנו גזע גאון ונדיב ואכזר'. הגאונות, כלומר הגאווה והביטחון בצדקת הדרך, מאפשרים נדיבות, וגם אכזריות, שבה הצורך מתמעט ככול שגובר הגאון. דווקא ההיסוס סופו ברוטליות קשה, כפי שמתברר שוב ושוב.

הערבים מצדם האמינו בנס שקרה לנו אף יותר מאתנו. הם חשו מראש שזה עתיד לבוא. זוכר אני זאת משיחותי עם ערבים בטיוולים שהרביתי לערוך מיד אחרי ששת הימים, ובדרך כלל הביעו הערבים בהן השלמה וחוסר הפתעה ואפילו שביעות רצון מסוימת. זאת אולי בהתאם לנבואה שהביע אור החיים הקדוש בפירושו על בראשית כה, ו:

ולבני הפילגשים וגו' ולישמעאל לא אמר הכתוב שנתן לו מתנות ושלחו, כי לפי מה שכתבנו (לעיל טז ה. הגר שפחת מלוג וכו') כי ישמעאל משפט קנייה יש בו ליצחק, משולח ועומד הוא [בעבודתו], ויש יום לאל איום משפט יעשה ויכיר נקנה לקונו.

לו דבקו היהודים ברוחם ואמונתם, אפשר שהיו סוחפים אתם גם אחרים ובתוכם הערבים, כמאמר הנביא: וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים נִכּוֹן יְהוָה הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשָּׂא מִגְּבְעוֹת וְנִהְרָוּ אֵלָיו כָּל הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לָכוּ וְנַעֲלָה

אָל הַר ה' אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וַיִּרְנוּ מִדְרָכָיו וַנִּלְכֶּה בְּאַרְחֻתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר ה' מִירוּשָׁלַם (יש' ב, ב-ג).

אך זה לא קרה, ובמשך הזמן הפסיקו גם הערבים להאמין במי שלא מאמין בעצמו, ואין להתפלא על כך. ועוד שגבר אצלם הפחד מטרור הקיצוניים שבקרבתם (שגם הם היו תמיד). וגם הקיצוניות הדתית המוסלמית קיבלה דחיפה גדולה, הרבה יותר ממה שהכרנו קודם.

משהו מזה אפשר לתלות גם בהתרחקות היהודים מהר הבית (בין אם נעשתה מתוך אדישות ואינדיפרנטיות ובין אם נעזרה בתירוצים הלכתיים). זו הביאה את המוסלמים להדגיש את מקומה של ירושלים בדתם מעבר לכל מה שהיה בעבר, כי, כמו שאמר אריסטו, הטבע שונא וקואום. ואפשר אף לומר שהערבים ניכסו לעצמם את נס ששת הימים, והולידו בעזרתו, יש מאין, את תודעת העם הפלסטיני.

הוויתורים מצדנו לא הביאו להשלמה, אלא נתפשו כחולשת אמונה הן בצדקתנו והן בכוחנו, וכבריחה. ומי שבורח רודפים אחריו. ויותר קל לפגוע בגב מאשר בחזה. ואף חומות ההפרדה שבנינו משדרות אטימות ופחדנות ורק פצעו את ארצנו והגביהו את חומות האיבה.

אני מאז ימי ששת הימים האמנתי דווקא בחיבור עם הערבים. הנס של ששת הימים, אשר דחף אותי להתעמקות בלימודי היהדות הביאני גם ללימוד אינטנסיבי של השפה והתרבות הערבית. גם מפני שזה חלק אינטגרלי מלימודי במחשבת ישראל ולשון עברית, וגם מפני המציאות החדשה של אחרי המלחמה, שגם גרמה לי להרבות בטיולים בשטח, וברבות הימים גם להתחבר לגרעין ההתיישבות של היישוב שילה.

ההתיישבות היתה בתודעתי צעד של שלום. אומנם לא כל חברי ראו זאת כך וגם בשל כך לא נשארתי זמן רב בגרעין זה (ויכוחים רבים ניהלתי שם, והיום נראה לי שבעיקרו של דבר הצדק לא היה אתי). שלא כמו חברי הטוב, מנחם פרומן, זכר צדיק לברכה, שהגיע אחרי להכרה כזאת ולהתיישבות, אך שלא כמוני דבק באלה כל ימיו.

ההתחלה היתה משותפת, פגישות עם אנשי דת ערבים שבהם שימשתי גם כמתורגמן (מנחם מעולם לא למד ערבית, ואולי גם מסבה זו היה לו קל יותר להחזיק בדעותיו על אפשרות השלום). אך אני, לאחר זמן מה, פרשתי גם מפעילות זו.

עשיתי זאת גם מתוך ייאוש מאפשרות לשיחה אמיתית היוצאת מן הלב. וגם מפני שאינני מאמין בשיח בין דתי. במחקרים הרבים שאני עורך על השפעות בין דתיות, מתחזקת בעיני דווקא חשיבותם של היסודות הפרטיקולאריים, ובמיוחד ביהדות. ושיח בין דתי לפי טבעו בא לדכא זאת, ולהשליט את האוניפורמיות הטוטליטריסטית של הפוליטיקלי קורקט, שבשבילי הדת היא דווקא מפלט ממנו.

אך בדרך כלל השיח הדתי אינו מגיע גם לדרגה זו, והוא משמש, גם אצלם וגם אצלנו, רק כמסוה לפוליטיקה גרידה. אומנם אין ניגוד הכרחי בין שני התחומים,

לדת יש גם צד מדיני, ולעתים נוקטת היא גם בפוליטיקה, אך דת בשירותה של הפוליטיקה היא בעיני חילול השם.

מנחם פרומן היה איש דת של אמת ואיש שלום של אמת. וכך כששאלו אותו בראיון האחרון שנתן בטלוויזיה, מה יעשה אם יהיה הסכם שיחייב את פינוי תקוע, מקומו היפה, ענה הוא בקול חנוק: 'אני אמות!'

הוא מת, ואנחנו עדיין חיים, וכן האל שבמרומים. גם הנס של ששת הימים לא נגוז לחלוטין, ותוצאות ממנו ממשיכות את פעולתן בקרקע, ואף מבחינה רוחנית עדיין רישומו ניכר. ואולי יום אחד, בהסח הדעת, שוב יתגלה העקרב כמשיח.